

В. О. Петрашенко

У статті розглядаються писемні, історичні та археологічні джерела про походження, хронологію та територію проживання полян.

Історія полян є однією з найтаємничіших і загадкових сторінок, як загально-руської, так і української історії. Про них написано чимало історичних та лінгвістичних статей, що тією чи іншою мірою торкаються проблеми походження назви, території проживання та часу їх реального існування. Майже кожна фундаментальна праця, присвячена проблемі походження Русі та її ранній історії, торкалась і проблеми полян. Серед них особливе місце займають дослідження Б. О. Рибаківа, які не втратили свого наукового значення для сучасних істориків, про що свідчать наукові студії останніх років¹. В цих роботах продовжується дискусія щодо реальності існування літописних полян. Зокрема М. М. Корінний, звернувшись до літописних свідчень знову відновив концепцію про тенденційність літописного зводу Никона щодо слов'яно-поляньського (польського) походження київського князівства. В реальності, як вважає дослідник, на цій території проживали уличі, поляни ж з'явилися лише завдяки творчості літописця, якому «необхідно було довести читачу першість поляньської династії киевичів перед Рюриковичами». Отже, поляни це міф, породжений літописною традицією². Така позиція щодо пізньої вставки сюжетів у літописні зводи про полян спонукала нас ще раз звернутися до походження цього терміну та його хронології, які добре розроблені у науковій літературі.

Ще 1947 р. Б. О. Рибаків присвятив полянам спеціальну статтю і постійно звертався до цієї теми в своїх наступних роботах³. Він перший з дослідників звернув увагу на дуже малу територію, яку за літописними свідченнями займали поляни, що не відповідало їх особливій ролі в давньоруській історії. Дослідник вважав, що їх територію не можна обмежувати лише Правобережжям і пропонував перенести її і на частину Лівобережжя (рис. 1, А). Поляньський союз племен склався ще в перші віки нашої ери, в часи черняхівської культури (II—IV ст.). Спали-поляни витримали боротьбу з готами; у VI ст. вони значно розширилися за рахунок більш східних племен лісостепової зони. Коли закінчився рух антів у Візантію, цей союз розпався, і в VII ст. археологічний матеріал знову вказує на стару територію полян — лісостепову частину Києва в басейні Росі і поблизу Переяслава. Розробляючи тему літописних полян в пізніших роботах, Б. О. Рибаків дійшов висновку, що вже з VI—IV ст. до н. е. (сколотсько-лужицька культура) можна простежити справжні союзи племен — «царства» геродотових нотаток. «Землі цього союзу займали Середнє Подніпров'я і відповідали пізнішим полянам, русі і бужанам»⁴. Отже не можна поскаржитися на те, що полянам науковці приділяли недостатньо уваги, проте й досі більшість запропонованих концепцій залишаються значною мірою гіпотетичними. Причина такого явища криється передусім в протиріччях писемних джерел щодо полян.

З одного боку, в літописах (у 7-ми перших томах ПСРЛ) знаходимо цікаві і порівняно численні згадки про полян, з іншого — в іноземних джерелах раннього середньовіччя (візантійські письменники VII—VIII ст., Костянтин Багрянородний, Баварський анонім, арабські автори) немає жодного повідомлення про них.

Розглянемо основні літописні сюжети. По-перше, «поляни народ слов'янський, що сидить по Дніпру по горах київських, мимо них проходить путь з

варяг у греки». Цим повідомленням передує сюжет про розселення слов'ян на Дунаї, де нині знаходиться Угорська земля і Болгарська. «Від тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми»⁵. Дунайські слов'яни, що були витіснені волохами (кельтами за П. Шафариком) у Повіслення, прозвалися ляхами. Від тих ляхів походять поляни. В цьому епізоді певно йдеться про польських полян. Наскільки вони пов'язані з дніпровськими полянами можна лише здогадуватись, літописи про це нічого не повідомляють. Отже, поляни відомі не лише у Середньому Подніпров'ї та на Київщині, вони є у центральній Польщі, Болгарії та Моравії. Такий збіг назви «поляни» на широких просторах Східної Європи досі не знайшов свого переконливого пояснення. Найбільш логічну і науково обгрунтовану версію висунув Б. О. Рибаків, яку в загальних рисах пізніше підтримав М. Ю.Брайчевський. З версією про походження полян від ляхів певною мірою перегукується інформація Костянтина Багрянородного про лендзанів, яких, можливо, вдасться пов'язати з дніпровськими полянами.

У розділі про росів, що вирушають з моноксилами з Росії до Константинополя, серед їх союзників (данників?) згадуються лендзаніни: «Слов'яни ж, їх пактіоти (союзники, данники), а саме: кривитеїни, лендзаніни та інші Славинії — рублять в своїх горах моноксилі під час зими і, спорядивши їх, з приходом весни, коли розтане лід, випускають у сусідні водоймища. Так як ці водоймища вливаються в ріку Дніпро, то і вони з тутешніх місць заходять у цю саму ріку і відправляються до Києва»⁶ (переклад з російської — В. П.). Здається є всі підстави в лендзанінах вбачати середньодніпровських полян, їх розміщення вниз по Дніпру за кривичами, а також такий надійний орієнтир, як Дніпро, дають підстави для такої версії. До того ж етимологія слова лендзаніни пов'язується філологами з полем. Етнонім походить від загальнослов'янського *led* — «необроблене поле», або, за О. М. Трубачовим, означає мешканців цілих земель. Така етимологія цілком перегукується з «полем-поляною», тобто звільнена від дерев у лісі ділянка землі. З нашої точки зору тотожність слів: *led*-лядина-поляна має право на існування. Ні в кого не викликає сумніву, що це слово тотожне самоназві поляків. Дослідник звертає увагу, що ця назва нагадує полянам-полякам, що вони новосели на своїй землі. Суттєво і те, що повна форма «*ledjan-leden*» походить, ймовірно, з півдня, з Дунаю, де збереглась в угорській мові — *lengyel*⁷.

Науковцями були висловлені версії про ототожнення цього етноніму з лучанами, що проживали в басейні Прип'яті, з радимичами, що мешкали на р. Сож, але здається ніхто з вітчизняних істориків не наважувався вбачати в них дніпровських полян. Хоч у польській літературі, зокрема Х. Ловмянським, відстоюється думка, що назва «лендзяни» була поширена на це об'єднання східних слов'ян тому, що до утворення Давньоруської держави воно підкорялось польському об'єднанню з такою назвою. Проте цьому твердженню, як доречно відмічають А. П. Новосельцев і Г. Г. Літаврін, суперечать писемні свідчення, які у IX ст. не знають лендзян на території Польщі, вони в цей час носили ім'я вісляни⁸.

Удруге Костянтин Багрянородний згадує лендзян у розділі, де йдеться про сусідів печенігів: «а фема іавдіертим сусідить з данниками країни Росії місцевостями, з ультинами, деревленінами, лендзанінами та ін. слов'янами...» (переклад з російської — В. П.). На основі цього сюжету Г.Г. Літаврін і А. П. Новосельцев вважають можливим бачити в лендзянах волинян, хоч самі ж відмічають ряд протиріч, які не можна пояснити, зокрема не збігаються території цих об'єднань за іншими джерелами, а також відсутня етимологічна близькість цих слів⁹.

Отже, спираючись на етимологічну близькість полян-лендзян, а також їх місцезрештування на Дніпрі у сусідстві з деревлянами, уличами, печенігами, видається цілком ймовірним ототожнення їх з дніпровськими полянами.

Повернемось знову до свідчень руських літописів, де повідомляється про те, що поляни живуть «особно» і володіють родами своїми на своїх місцях з давнини (мається на увазі до приходу трьох братів — засновників Києва). Були ж вони «мужами мудрими й тямущими, і називалися полянами, від них поляни в Києві і до сьогодні».

Легенді про заснування Києва присвячена численна література, зокрема на-

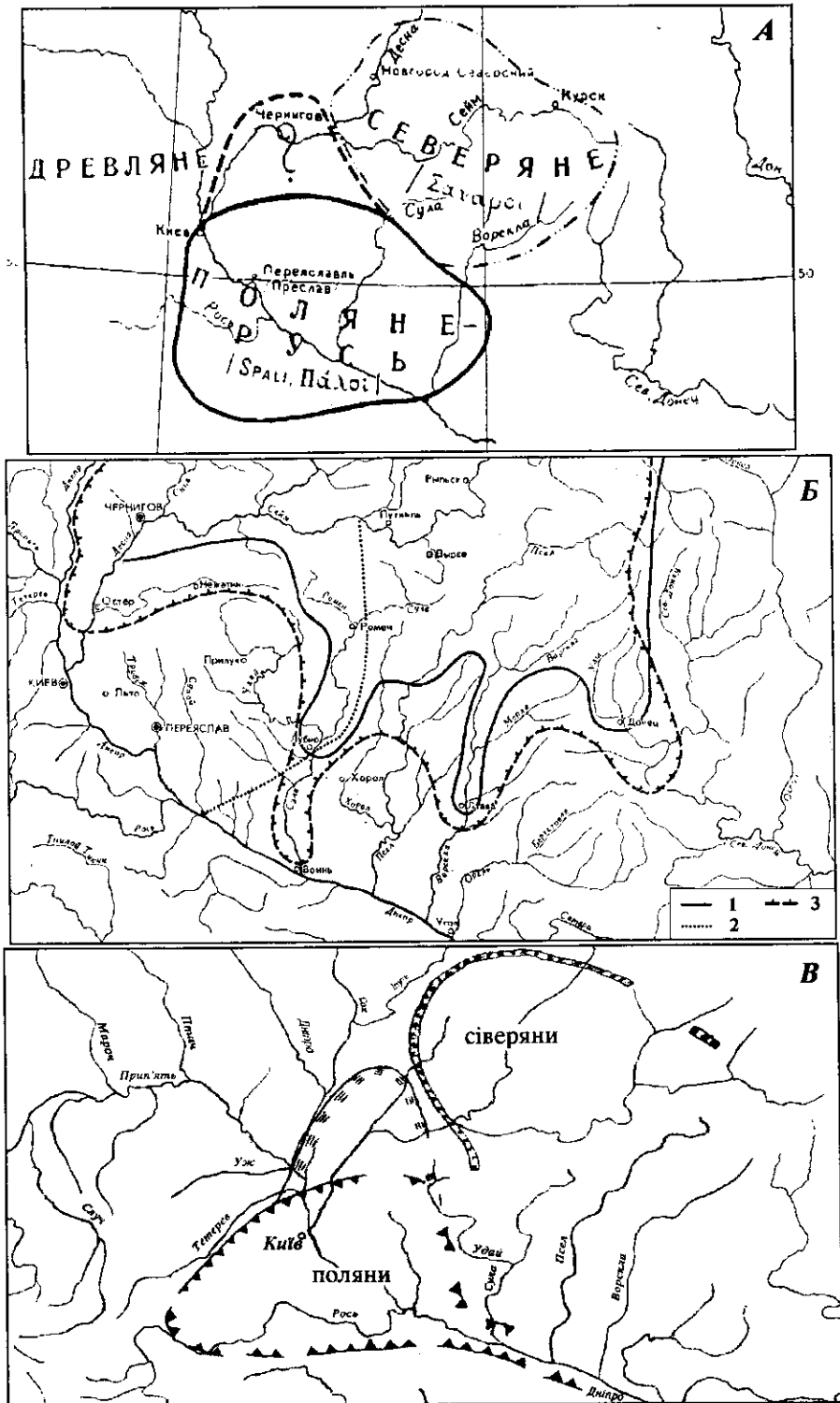

Рис. 1. Розселення полян і сіверян за археологічними, історичними та лінгвістичними даними. А — приблизні границі полян і сіверян за Б. О. Рибаківим. Б — розселення уличів-полян на Лівобережжі за М. М. Корінним: 1 — роменська культура за даними І. І. Ляпушкіна; 2 — східна межа розселення полян за І. П. Русановою; 3 — роменська культура за О. В. Сухобоковим. В — розселення полян і сіверян за даними стратиграфії географічних назв з формантом «нічі» за О. А. Купчинським.

писано спеціальний історіографічний нарис про походження Києва¹⁰. В ньому дискутується, як достовірність самої легенди, так і роки правління Кия. Наприклад, М. Ю. Брайчевський вважає, що героїв легенди слід розділити у часі, зокрема сестра Либідь із братами жила десь у VI ст., тоді як Кий — особа історична і жив у VI — на початку VII ст. Як вважає дослідник, Кий належав до східнослов'янського племені хорватів, яких авари переселили до краю Сірмії (сучасна Хорватія). Близько 635 р. він підняв повстання проти аварського кагана і, здобувши низку перемог, закріпився на нижньому Дунаї, де збудував городок Києвець. Проте не зміг закріпитись на Дунаї і змушений був відійти на північ до Середньої Наддніпрянщини, де й заснував столицю майбутньої Київської Русі — Київ¹¹.

Глибокому аналізу цей сюжет літопису піддав Б. О. Рибаків і відніс час князювання Кия до кінця V—першої половини VI ст. Його підтримав П. П. Толочко, який вважає, що верхній хронологічний рубіж життя і діяльності Кия припадає на рубіж VI—VII ст., а нижній, ймовірно, відповідає даті, яку запропонував Б. О. Рибаків¹². При всій розбіжності точок зору відносно хронології подій легенди від II до IX ст., переважна більшість дослідників переконані в достовірності цієї легенди. На підставі багатьох зіставлень, зокрема свідчень літопису Нестора з вірменською легендою про заснування міста Куара (легенда має незаперечні паралелі з легендою про Кия), яка вміщена в «Історії Тарона», написаній, в кінці VI—на початку VII ст., дослідники відносять проживання Кия саме до цього часу. У пізніших літописах і хроніках, зокрема за Новгородським першим літописом, цю подію віднесено до 854 р., проте тенденційність пізньої версії тут очевидна. Вона пов'язана з возвеличенням Новгорода і намаганням створити свою версію руської історії¹³.

Далі описуються події вже після смерті братів, їх рід продовжував «держати» княжіння полян, вони живуть у мирі з сусідніми племенами, описуються їх звичаї, весільний обряд, які вихваляються і протиставляються іншим «племенам»¹⁴. Проте з часом мир з сусідами був порушений, поляни утискуються деревлянами та іншими навколишніми «племенами». Вони змушені платити данину хозарам, старці хозарські передрікають їм владу над багатьма народами. Повідомляється, що «поляни ці є кияни і древляни»¹⁵. Це останнє зауваження здається нам особливо важливим з приводу незаперечного зв'язку полян з древлянами (ототожнення киян і древлян тут очевидне), а також досить раннього зникнення полян із сторінок літописів. Уже в часи хозарської данини, а вона припадає на VIII—не пізніше середини IX ст., на зміну полянам приходять кияни і древляни. Такий висновок підтверджується і подальшими текстами літописів.

Так, початок літочислення (852—860 рр.), відмічений царствуванням Михайла III та походом Русі на Царград, пов'язується вже з Руською, а не з полянською землею. З 862—863 рр. «Польською землею стали володіти Аскольд і Дір, сівши у Києві»¹⁶, «Польською землею, сі єсть київською»¹⁷, «Полянською землею»¹⁸. Як бачимо, у різних літописах збереглися уточнення, що полянська земля це і є київська земля.

Під 885 р. згадуються поляни в переліку племен, що перебувають під владою Олега¹⁹, а в статті під 898 р. до однієї слов'янської мови додаються «поляни, яже нині зовомае Русь»²⁰.

Наведемо ще один уривок з Іпатіївського літопису у перекладі Л. Є. Махновця: «А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозвалися вони русько, а спершу були слов'янами; хоча вони й полянами звалися, але мова в них слов'янська була. Полянами ж вони прозвалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна — слов'янська»²¹. Цей текст безліч разів цитувався дослідниками на підтвердження різних концепцій походження Русі від норманістів до прибічників автохтонного утворення давньоруської держави. Тут для нас важливо звернути увагу на давність назви полян, яка пов'язується з етнонімом слов'яни в такій послідовності: спочатку слов'яни, потім поляни, потім Русь.

Поляни також згадуються у війську Олега у поході на греків у 907 р.²². Нарешті останнє свідчення про полян належить до 944 р., коли вони беруть участь у поході Ігоря на греків²³.

Спираючись на наведені уривки про полян з руських літописів, історики розробили кілька версій щодо походження назви полян, території розселення та

хронології їх реального існування. Переважна більшість учених, що безпосередньо або побіжно займались дослідженням полян, висували концепції приходу цього «племени» в район Києва та його околиці. При цьому називались різні напрямки, звідки вони могли прийти: південний захід, південний схід, північ.

Так, професор В. Пархоменко виводив полян з південного сходу²⁴. За своїм місцеположенням південно-східна група слов'ян — це нащадки тих антів, що жили на північ від Азовського моря і в Подонні. Переміщення дослідник пояснює тим, що під тиском болгар у VII ст. ця група слов'ян відходить від Дунаю в напрямку Дону. Саме цим відходом слов'ян з Дунаю можна пояснити зникнення у візантійських авторів антів після 602 р.

Далі, переміщення угрів по південно-східних степах і тиск кочовиків привели в рух південно-східні і південно-західні групи, які змішавшись просунулись в більш захищені північні райони. В. Пархоменко вважає полян вихідцями з території хозарського царства і наводить такі аргументи: поляни — вихідці з поля або із степів, зв'язок полян з хозарами, боротьба полян з древліанами і витіснення останніх першими з їх території, про які є натяки у літописах.

З сучасних істориків на позиціях близьких до викладених стоїть О. Прицак, який розвиває концепцію походження Києва та й самої Києво-руської держави від Хозарського каганату, а також відстоює тотожність полян і хозар. До аргументів, про які йшлося вище, додається, зокрема, важливий писемний документ, написаний близько 930 р. давньоєврейською мовою. Це рекомендаційний лист єврейської общини Києва²⁵. Основні положення цієї концепції викликали серйозну критику, як з боку істориків-археологів, так і лінгвістів. Зокрема, П. П. Толочко справедливо відмічає, що не можна замовчувати або відкидати факти, що вказують на зв'язок Русі з Хозарією, яка будучи її безпосереднім сусідом звичайно впливала на її розвиток. У першу чергу це стосується соціально-економічних і політичних структур, мається на увазі титул кагана, а також, можливо, система дуумвірату. Проте, як підкреслює дослідник, не можна не бачити, що держава «Руська земля» розвивалась і міцніла не під протекторатом Хозарії, а в постійній боротьбі з її експансією²⁵.

Щодо походження назви Київ від східноіранського, а також Самботас від давньоєврейського, то критику на ці положення розгорнув на сторінках свого лінгвістичного дослідження О. М. Трубачов. Дослідник зазначає, що лише відродження старих атак на слов'янську етимологію імені Київ, яка й так досить ґрунтовно доведена в науковій літературі, примушує знову повернутись до системи її доказів. Так, О. Прицак обходить мовчанням тотожність племінної назви київських полян західному етноніму полян польських та лексико-семантичну і ономастичну паралель давньоруського імені Кий і польського Piast, що означає «дубина, колотушка, пест». Усе це свідчить про архаїку цих термінів, що сягає вглиб віків і ніяк не може бути пов'язана з IX ст. На завершення О. М. Трубачов демонструє карту з назвами населених пунктів Київ, Києва, Кієво, Кієвець і т. д., на якій добре видно як ця назва просувалась із заходу на схід, епіцентр її лежить у межах старого слов'янського ареалу²⁷.

Певний історіографічний інтерес становить концепція про північне походження полян, найбільш послідовно викладена В. В. Мавродіним²⁸. Вторгнення антів у Візантію і просування їх на південний захід, на Дунай і Балкани (VI ст.) не могло не призвести до певного запустіння Подніпров'я. Пішов найбільш войовничий елемент, частина антських дружин з їх «рексами» пише дослідник. В цей процес втягуються північні племена, що проживали в непрохідних лісах Прип'яті, Задесення і Верхнього Подніпров'я. Племена поліської зони Середньої Європи, північні східнослов'янські племена (тепер добре відомі за матеріалами празької і колочинської археологічних культур) звичайно просунулись не лише на південь, але й на північний схід, де вони потіснили фіно-угорські і балтійські племена. Як правило до племен, що прийшли з півночі зараховують передусім кривичів, словен, вятичів, сіверян і, можливо, полян.

В. В. Мавродін уперше звернув увагу на можливий етимологічний зв'язок полян з паралатами або спаралатами із «spali» або «spoli» Йордана і таким чином спробував пов'язати полян з їх далекими предками. Відмічаючи спорідне-

ність слов'ян і антів, Прокопій говорить, що колись і ім'я у них було одне, а саме — спори, тому, що вони проживали у країні спораден, «розсіяно».

Питання про спорів і досі не вирішено, хоч як аргумент на користь зв'язку цього терміну з полянами залучався і іншими дослідниками, зокрема Б. О. Рибаківим та М. Ю. Брайчевським.

Досить близька до ідей Б. О. Рибаків концепція М. Ю. Брайчевського, який також ототожнює антів і склавів з черняхівською культурою, яку вважає слов'янською і відносить до IV—початку VII ст. В полянах він бачить сукупність щонайменше шести східнослов'янських племен (уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян). Таким чином на зміну антському союзу племен VI ст. приходить полянський (VIII ст.)²⁹. Дослідник зауважує, що більшість свідчень про полян у літописах належить до недатованої частини тексту, тобто в епоху літописця поляни, як історична реальність не існували, їх союз розпався ще до початку писемної історії слов'ян (до IX ст.), а на його місці з'явилося нове об'єднання — Русь. А зважаючи на те, що поляни відомі не лише серед давньоруських племен цілком переконливо звучить теза про перенесення існування цього союзу десь на першу половину I тис., коли слов'яни ще не були розділені на південних, західних і східних.

Зважаючи Київ полянським містом автор підводить до думки, що до його заснування десь у середині I тис., поляни пройшли на іншій території великий історичний шлях. І цей шлях пов'язаний з антами і склавінами, спорами Прокопія, про які вже йшла мова. Таке бачення полян дійсно знімає більшість протиріч писемних джерел, але разом з тим вимагає археологічного підтвердження безперервного розвитку Середньої Наддніпрянщини від черняхівської культури до IX ст. включно, а це далеко не так. Перетворення полян у збірне поняття, якому відповідає південно-західна група «племен» логічно веде до зникнення конкретних полян як етнічної спільності.

Ці і інші концепції, що розглядають полян упродовж всього I тисячоліття через призму великих племінних союзів, «царств», які в кожному конкретному випадку стояли на порозі виникнення державності, яка так і не була створена, дуже заманливі, проте уникнути їх гіпотетичності навряд чи колись вдасться. Проблема історичної географії народів часу великого переселення, ймовірно, назавжди залишиться гостро дискусійною.

Саме тому археологи в пошуках території розселення літописних племен звернули увагу на археологічні матеріали давньоруського періоду, сучасником якого був літописець. Спроба окреслити територію літописних племен за археологічними матеріалами вперше була здійснена А. А. Спіциним³⁰. Дослідник проаналізував інвентар поховань XI—XII ст., зокрема скроневих кілець, і виділив три територіальні групи: північну, південно-західну і східну. Проте для полян не вдалось встановити якихось специфічних ознак у матеріальній культурі цього часу. Як обряд поховань, так і речовий інвентар нічим не відрізняється від синхронних волинських і древлянських старожитностей.

Пізніше Ю. В. Готьє запропонував розглядати щільно збиті глиняні майданчики в курганах під кострищами як характерні лише для полян. Цю ідею підтримав пізніше В. В. Сєдов, картографувавши курганні могильники³¹. Таких курганів виявилось небагато: п'ять в межах річки Дніпра і Десни і чотири в околицях Києва. Деякі дослідники визнають полянськими поховання в дерев'яних камерах³², проте більшість археологів вважає цю ознаку не етновизначальною, а соціальною³³.

Курганам полян присвятила спеціальне дослідження І. П. Русанова, яка картографувала всі кургани X—XII ст. з трупопокладеннями у ямах і дійшла висновку, що саме їх можна вважати надійною племінною ознакою полян (рис. 1, Б). Дійсно, такі кургани переважають в Київському і Чернігівському ареалах і окреслюють досить велику територію полян³⁴. Проте ця особливість поховального комплексу не всіма дослідниками сприймається як етновизначальна ознака, а розглядається як така, що відбиває еволюцію поховального обряду, тобто є хронологічним показником³⁵. Отже курганні старожитності не можуть дати однозначної відповіді на питання про походження та територію проживання полян. Причина тут криється передусім в особливостях цієї території, яка, складаючи серцевину Києво-руської держави, випереджаючими темпами відмовля-

лась від племінних особливостей, що стояли на перешкоді розвитку державності. Отже, якщо шукати полян в XI—XII ст. вже пізно, то в першій половині I тис. н. е. — ще рано. Тому логічно постає питання про пошуки полян в більш ранній додержавний період, а саме у VII—IX ст. Саме до цього часу належать археологічні пам'ятки, які автори досліджень упевнено називають полянськими³⁶.

Дійсно ті великі об'єднання і союзи, що мали місце у першій половині I тисячоліття і про які є згадки в писемних джерелах (венеди, готський союз Германарика, анти) вірогідно утворювались не на етнічній основі, а лише на військовій силі рексів і царів, що вели між собою війни. У цей період слов'яни все ще проходили одну з фаз свого становлення і тому практично неможливо здійснювати будь-які пошуки літописних племен в цей період, ні археологічні, ні тим більше писемні джерела не дають для цього однозначної відповіді. Лише із завершенням етногенезу слов'ян, який збігається з появою історичних слов'ян у VI ст. з'являється об'єктивна можливість віднайти етногенетичну підоснову літописних племен. Наприкінці VI—VII ст. на території Східної Європи утворюються три досить близькі археологічні культури: празька, пеньківська, колочинська, які виступають під самоназвою «слов'яни». Хоч стосовно походження та подальшої долі кожної з цих культур точиться гостра дискусія, особливо пеньківської і колочинської, майже не виникає сумнівів, що всі вони пов'язані із слов'янами. Усі три культури сходяться у Середньому Подніпров'ї, а територія їх формування, за дослідженнями київської школи археологів, визначається верхів'ям Псла та середньою течією Десни до Дністра і Прута. Саме тут на кордоні лісу і лісостепу відбувалось становлення слов'янської етнічної спільності³⁷. Лише із завершенням цього етапу слов'янської історії можна розпочинати пошуки літописних племен, реальне існування яких припадає на VII—IX ст.

Встановивши хронологічні межі реального існування полян перейдемо до розгляду території, яку вони могли займати. Це питання також не має однозначної відповіді. Так, М. Грушевський зазначав, що земля полян у X—XI ст. була дуже невелика, крайніми більшими містами її на північному заході був Білгород на Ірпені і Вишгород на Дніпрі, на сході природним кордоном був Дніпро, хоч не виключається і вузька придніпровська смуга Лівобережжя, крайнім південним пунктом був Родня, хоч наприкінці X ст. цей кордон через печенігів переноситься на Стугну. Ця точка зору в загальних рисах підтримана більшістю дослідників, і трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю вважається ядром Києво-руської держави, який закономірно належав полянам. Саме на ньому ми зосередимо свою увагу в пошуках території полян за археологічними матеріалами останньої чверті I тис. Цьому питанню присвячена спеціальна стаття, що дозволяє нам навести тут лише висновки³⁸.

Які ж археологічні культури фіксуються у цей час у Києві? Тут досліджено залишки поселень празької культури (Старокиївська гора, Оболонь) і колочинської (Ходосівка). Пам'ятки пеньківської (антської) культури виявлено значно південніше, на Канівщині. Отже, якщо ставити знак рівності між полянами і антами, що набуло майже аксіоматичного твердження в багатьох монографічних дослідженнях, слід мати на увазі, що сам Київ і його околиці з цієї концепції випадають, у VI—VII ст. тут зафіксовано пам'ятки празької (склавини) культури. Празька культура в цьому районі, як і на всій території Середнього Подніпров'я у вузькому значенні (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) трансформується у сахнівсько-волинцевські пам'ятки VIII—середини IX ст., пов'язані з культурою типу Луки Райковецької. Сьогодні до території поширення культури Луки Райковецької слід залучити і лівобережну частину Подніпров'я, де тепер добре відомі волинцевські пам'ятки, на зміну яким приходять давньоруські і де відсутня роменська культура. Це передусім межиріччя Десни і Дніпра, де виявлено близько 90 давньоруських поселень і серед них жодного роменської культури³⁹. Невідомі також роменські пам'ятки і на Переяславщині, хоч волинцевські знайдені на самому узбережжі Канівського моря (Циблі, ур. Горіле). На Чернігівщині волинцевська культура є безперечною основою наступної дружинної культури X ст., хоч у самому місті є і роменські матеріали, що цілком природно для раннього літописного міста, розташованого до того ж на кордоні різних племінних князів (рис. 1, Б).

Отже, підсумовуючи дослідження проблеми території розселення полян за

археологічними даними можна констатувати, що їм належали сахнівсько-волинцевські пам'ятки Середнього Подніпров'я, генетичний зв'язок яких з празькою культурою здається нам доведеним. Кордони ж полянської території за цими пам'ятками можна вказати лише в загальних рисах, оскільки широке їх дослідження ще попереду.

Цікавим для нашої теми виявилось зіставлення археологічного матеріалу з даними лінгвістики. Так, О. А. Купчинський спираючись на структурно-семантичний, стратиграфічний і статистичний аналізи назв, що закінчуються на «ичі», наводить наступні кордони полян. Північно-західна межа полян доходила до середньої течії Тетерева. Щодо південно-східних кордонів полян, то стратиграфія назв на «ичі» дає про них мало інформації у зв'язку із значним територіальним розривом у цьому районі зони, передусім на пониззях Лівобережжя Десни (Чернігів, Листвин, можливо середній Снов і нижня течія Сожу, напрямок від середнього Снову до верхів'їв Удаю). На півдні ця межа проходить по правих допливах Росі. Окремі поселення з назвами на «ичі» заходять на Правобережжя Дніпра до місць впадіння в нього Псла⁴⁰ (рис. 1, В). Як бачимо, територія полян охоплює і землі, де до X ст. мешкали улличі, сіверяни і древліани. Звичайно, за цими даними не можна вважати питання остаточно вирішеним. Назви на «ичі» — це в основному родові сільські поселення, які після XIV—XV ст. не утворювались, проте як глибоко можна опускати дату їх виникнення невідомо. Така їх концентрація в межах Руської землі у вузькому значенні може відбивати і пізніші, власне, давньоруські часи, а не період VII—IX ст. Незважаючи на це зауваження, їх не можна ігнорувати. Тим більше, що версію про можливість проживання полян і на Лівобережжі, тією чи іншою мірою підтримали П. М. Третьяков, І. П. Русанова, П. П. Толочко, М. П. Кучера, Л. М. Рутківська⁴¹.

Розглянувши археологічні та історичні джерела про полян, ми переконались, що розроблена Б. О. Рыбаковим концепція знаходить підтвердження і в сучасних дослідженнях, особливо це стосується території їх проживання. Найбільш вірогідною точкою зору ми змушені визнати ту, що виводить назву полян з іншої, не київської території, ймовірно, вона з'явилась з південного заходу разом з Києм між VI—VIII ст. Проте поява назви не обов'язково означає зміну населення, з'явилась група добре організованого війська на чолі з «рексом», що вже намагався закріпитись в інших землях, зокрема на Дунаї, і підкорила місцеве населення. Саме про це є натяки в руських літописах, відображені в сюжетах боротьби полян з древліанами, що загострилась після смерті Києя. Подібну ситуацію можна спостерігати при утворенні майже кожної держави Східної Європи, коли на її чолі ставала група добре озброєних людей, що перетворювали на своїх союзників і данників. Якщо наша гіпотеза про зв'язок цього етноніму з вирубленою у лісі ділянкою землі — поляною — знайде підтримку, це змінить традиційне тлумачення полян як вихідців з поля і зв'яже їх з основним масивом слов'янського розселення VIII—IX ст.

Протягом майже 300 років, до IX ст. включно, у Середньому Подніпров'ї відбувався складний процес державотворення, історичні свідчення і конкретні факти якого, назажди залишаться для нас невідомими. Хоча не викликає сумніву той факт, що до появи Русі IX—X ст., на цій території існував полянський союз, який за хронологією значною мірою збігається з появою варягів-русів, добре відомих за писемними джерелами.

Примітки

¹ Петро Толочко Київська Русь.— К., 1996; Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті.— К., 1994; Коринний М. М. Переяславская земля X — первая половина XIII века.— К., 1992.

² Коринний М. М. Указ. соч.— С. 31.

³ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // СЭ.— 1947.— № VI-VII.

⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества.— М., 1982.— С. 29.

⁵ ПВЛ.— Ч. I.— Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева.— М.—Л., 1950.— С. 6.

⁶ *Константин Багрянородный* Об управлении империей.— Текст. Перевод. Комментарий. Под редакцией Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцова.— М., 1989.— С. 45—47.

⁷ *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистическое исследование.— М., 1991.— С. 213, 214.

⁸ *Константин Багрянородный* Указ. соч.— С. 390.

⁹ Там же.— С. 157, 390.

¹⁰ *Боровський Я. Є.* Походження Києва.— К., 1981.

¹¹ *Брайчевський М.* Конспект історії України.— К., 1993.— С. 42.

¹² *Рыбаков Б. А.* Город Кия.— ВИ.— 1980.— № 5.— С. 34; *Толочко П. П.* Древний Киев.— К., 1983.— С. 19.

¹³ *Боровський Я. Є.* Вказ. праця.— С. 7.

¹⁴ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 5; Т. 5.— С. 85; Т. 7.— С. 264.

¹⁵ *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 234.

¹⁶ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 9; Т. 2.— С. 237.

¹⁷ *ПСРЛ.*— Т. 5.— С. 88.

¹⁸ *ПСРЛ.*— Т. 7.— С. 269.

¹⁹ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 10; Т. 2.— С. 239.

²⁰ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 11; Т. 5.— С. 91; Т. 7.— С. 270.

²¹ *Літопис Руський за Іпатським списком у перекладі Л. Є. Махновця.*— К., 1982.— С. 16; *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 12; Т. 5.— С. 92; Т. 7.— С. 271.

²² *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 12; Т. 2.— Стб. 239; Т. 5.— Стб. 93; Т. 7.— Стб. 272.

²³ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 19; Т. 2.— С. 242; Т. 5.— С. 98; Т. 7.— С. 278.

²⁴ *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII—XI вв.).— Л., 1924.

²⁵ *Golb N. and Pritsak O.* Khazarian Hebrew documents of the Fenth century.— Cornell university press.— Ithac and London, 1982.

²⁶ *Толочко П. П.* Русь и хазария // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. Тезисы историко-археологического семинара. Чернигов.— 1990.— С.4—6; *Петро Толочко.* Вказ. праця.— С. 35—39.

²⁷ *Трубачев О. Н.* Указ. соч.— С. 132—137.

²⁸ *Мавродин В. В.* Образование древнерусского государства. М., 1945.— С. 62—82.

²⁹ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— 1968.— С. 144—146.

³⁰ *Стицын А. А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМН пр.— 1899.— № 8.

³¹ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 109.— Карта 14.

³² *Третьяков П. Н.* Анты и Русь // СЭ.— 1947.— № 4.

³³ *Моця О. П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.— К., 1987.— С. 128.

³⁴ *Русанова И. П.* Курганы полян X—XII вв.— САИ.— Вып. Е1—4.

³⁵ *Моця А. П.* Указ. соч.— С. 58—67; *Седов В. В.* Указ. соч.— С. 108.

³⁶ *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян.— К., 1968; *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.

³⁷ *Баран В. Д.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка.— Т. ССХХV.— Львів, 1993.— С. 66.

³⁸ *Петрашенко В. О.* До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України К., 1994.— С. 181—187.

³⁹ *Веремейчик О. М.* Сільські поселення IX—першої половини XIII ст. в межіріччі течії Десни і Дніпра.— Автореф. дис... канд. істор. наук.— К., 1994.

⁴⁰ *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико—географічних досліджень.— К., 1981.— Картосхема 10.

⁴¹ *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности.— М., 1979.— С. 83; *Толочко П. П.* Древний Киев.— 1983.— С. 35.— Рис. 14; *Кучера М. П.* Переяславское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 120—122; *Русанова И. П.* Курганы полян X—XIII вв. // САИ.— 1966.— Вып. Е1—24.— 71 с.; *Рутківська Л. М.* З історії етнічних зв'язків в Подніпров'ї // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вып. 2.— С. 68—73.

В. А. Петрашенко

ЛЕТОПИСНЫЕ ПОЛЯНЕ — МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ

В статье рассмотрены письменные, исторические и археологические источники, касающиеся происхождения, хронологии и территории обитания летописных полян. Разрабатывается версия о приходе полян с запада, их генетическая связь с пражской культурой и идентификация с сахновско-вольнцевскими древностями. Сопоставление карт расселения полян по археологическим, лингвистическим и письменным источникам свидетельствует о распространении их и на Левобережье.

В. О. Petrashenko

POLYANE FROM CHRONICLES: A MYTH OR REALITY

Practically each fundamental work devoted to the problem of the Rus origin early history broaches the history of polyane. Taking as a ground the analysis of archaeological and written sources, the author comes to the conclusion on the south-western origin of the name «polyane» in the period between the 6th and 8th centuries, which confirms basic principles of В. А. Rybakov's conception previously suggested by him.

ЯБЛУНІВСЬКІ КУРГАНИ: ХРОНОЛОГІЯ ТА ЕТНІЧНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

О. П. Моця, П. М. Покас

Роботу присвячено характеристиці та інтерпретації матеріалів, отриманих на початку 90-х рр. при дослідженні курганного некрополя XI—XIII ст. поблизу с. Яблунівка на Росі.

Подальша реконструкція історичних процесів, що відбувалися в часи існування Київської Русі, вимагає більш поглибленого вивчення окремих складових, котрі впливали на них. Тут не останнє місце посідають питання часу функціонування окремих населених пунктів та етнічного складу їх мешканців, зокрема в прикордонних районах держави, де на становлення її меж впливали не тільки автохтонні фактори розвитку суспільства, але й зовнішні імпульси, що знаходило відображення в особливостях матеріальної культури того чи іншого археологічного комплексу.

© О. П. МОЦЯ, П. М. ПОКАС, 1998